

Følelser og subjektivering

Et fædrelandskærligt eksempel

Tine Damsholt

Afdeling for arkæologi og etnologi
Københavns universitet
E-post: tinedam@hum.ku.dk

Abstract:

Using patriotic sentiments as a vantage point, the article discusses emotions as a core element of the subjectivation of the late 18th century. Love of the Fatherland became a concept of the time to denote the proper attitude among the citizens; an emotion that should be experienced as an inner quality and not as an obligation forced upon them. This analysis investigates patriotism and cult of emotions as principal elements of a specific understanding of subjectivity and in the transition leading to romanticism and the 19th century. The analysis of subjectivation processes is based upon theoretical and analytical concepts from Michel Foucault. The 18th century cult of sensibility is seen as a part of a discursive formation, in which emotions are being objectified and textualized, and the individual is construed as a subject of emotion, reason and morality. It is proposed that military education and patriotic ritual enhanced the development of new forms of self awareness, and that emotions came to be central in the development of new “technologies of the self” that became important for the governmentality of modern states. The article is also a contribution to the genealogical analysis of how Western culture came to see emotions as the inner locus of the self, and hence as expressions of a true core of the individual.

Nøgleord:

*Følelser,
subjektiveringsprocesser,
selvteknikker,
patriotisme*

Nu er vort barn rede til at forlade barnestadiet og blive et selvstændigt væsen ... Vi har gjort ham til et handlende og tænkende væsen. For at gøre ham til et fuldkomment menneske står det kun tilbage at gøre ham til et elskende og følede væsen, det vil sige at fuldkommengøre fornuften ved hjælp af følelsen. (Rousseau 1762/1997:117)

Således forbereder J.-J. Rousseau læserne af *Emile ou de l'Education* (ibid) på den fase i opdragelsen, hvor den unge dreng skal have installeret en samvittighed, lære at føle medlidenhed og tøjle lidenskaberne, så han kan udvikle sig til 1700-tallets ideelle følsomme menneske og dermed ideelle samfundsborger. I denne epoke, der ellers er berygtet for sin rationalisme, oplysnings- og fremskridt-tro, var der netop fokus på

følelsernes betydning for individernes selv-erkendelse og moral, for subjektiviteten.¹ Imidlertid er det også tydeligt, at Rousseau betragtede kapaciteten for følelser, som noget der skulle bibringes mennesket. Følelser var altså ikke det indre selv eller den sande kerne i individet hinsides kulturens påvirkning.

I vore dages debat indenfor kulturforskningen mellem 'konstruktivist' og 'essensialist' er følelser (ligesom krop og køn) ellers ofte fremhævet af konstruktivisme-kritikerne som 'grænsen for konstruktion', idet de basale sanselige kropserfaringer og følelser tænkes at rumme den sidste rest af et 'sandt indre eller selv' hinsides 'magtens diskursive arbejde' (se fx. Reddy et al. 1997). Det hævdes, at hvis mennesket ikke blot skal være en mekanisk adlydende tom skal eller kulturel zombie, så må følelserne og kroppen være det sted, hvor subjektiviteten er placeret hinsides kulturel relativisering. Fra modsat hold stilles spørgsmålet anderledes, idet man snarere end blot at postulere følelsernes kulturelle karakter vil undersøge, *hvordan* følelser skabes i specifikke diskurser, og heriblandt hvordan følelser i den vestlige verdens diskurs blev det sted, hvor selvet lokaliseredes i kroppen. I antologien *Language and the politics of emotion* (1990) foreslår antropologerne Lila Abu-Lughod og Catherina Lutz således, at man studerer 'emotional discourses' og herunder at:

...we might consider how emotions came to be constituted in their current form, as physiological forces, located within individuals, that bolster our sense of uniqueness and are taken to provide access to some kind of inner truth about the self (1990:6).

Den vestlige doktrin om eksistensen af indre 'virkelige' følelser, der kan komme

mere eller mindre sandfærdigt til udtryk i forskellige kulturelle sammenhænge, er dermed kun en af flere mulige 'topographies of the self' (Appadurai ibid). Følelser er således kulturelle produkter, men de reproduceres i det enkelte individ som legemliggjort erfaring. Ved at lokaliseres *i* individer som en sand kerne naturaliseres følelser oven i købet.

Ovennævnte antologi er bl.a. inspireret af Michel Foucaults analyser, der på mange måder kan ses som en stor 'heksejagt' på det universielle, tidløse, evige subjekt' (Heede 1992). Ifølge hans egen efterrationalisering (Foucault 1983) har forskellige former for subjektiveringsprocesser – de forskellige måder, hvorpå mennesker er blevet gjort til og formet som subjekter – udgjort hans gennemgående analytiske objekt. Dette perspektiv på hans forskning hænger også sammen med udviklingen af den genealogiske strategi som en af de (i og for sig) kulturhistoriske analytikker Foucault benytter. I en karakteristik af genealogien nævner han eksplicit følelser (sammen med kærligheden, samvittigheden og drifterne) som et af de 'elementer, som går for ikke at have nogen historie'. Men netop derfor kan og må de historiceres. Genealogien skal imidlertid ikke historicere ved at søge oprindelsen, idet dette implicerer en sand essens ved et fænomen, der kan genfindes i dets oprindelighed. I stedet skal herkomsten undersøges, der opløser et felts enhed og i stedet genfinder 'den begivenhedernes knopskydning', gennem hvilken et komplekst felt er blevet formet og stadig transformeret. En af genealogiens strategier udpeger Foucault som genfindelsen af de 'scener, på hvilke de har spillet deres roller' og de 'punkter, i hvilke de udebliver' (Foucault 1971/1983:85). I dette perspektiv vil jeg i det følgende undersøge en af de 'scener', hvor følelser kom til at spille en hovedrolle i

opfattelsen af selvet. Et selv, der samtidigt var i politisk fokus, idet følelser i sidste del af 1700-tallet kom i søgelyset som den instans, der skulle garantere, at individerne besad den rette moralske ansvarlighed for samfundet.

Med udgangspunkt i 'følelsen' fædrelandskærlighed vil jeg i det følgende analysere følelser som et centralt element i subjektiveringsprocesser i sidste del af 1700-tallet. Fædrelandskærlighed blev tidens begreb for den rette og ønskede indstilling hos borgerne, en følelse, der helst skulle opleves som et indre anliggende frem for en ydre påtvunget pligt. I denne analyse vil jeg undersøge følelseskult og fædrelandskærlighed som centrale elementer i en specifik opfattelse af subjektivitet og i den transformation, der skete med overgangen til romantikken og 1800-tallet. Følelser vil blive anskuet i lyset af analytiske strategier hentet fra Foucault subjektiveringsanalyser: først som et diskursivt felt, hvor følelser objektiveredes og dernæst som centrale i udviklingen af de selvteknikker, der blev væsentlige i de moderne staters ledelsesform. Samtidig kan analysen ses som et bidrag til en genealogisk analyse af, hvordan følelser i vestlig kultur fik universel status som ekspressioner af en sand indre kerne i mennesket.

Fornuft, følelse og moralitet.

Senere tiders opfattelse af fornuft og følelse som to modsatrettede kategorier, hvor mere fornuft betyder mindre følelse og omvendt, er i høj grad en arv fra romantikken² og en problematisk indgang til forståelsen af 1700-tallets fædrelandskærlighed. Følelse og pligt opfattelse eller moral sås ikke som to adskilte størrelser eller modsætninger, tværtimod sås et menneskes kapacitet for følelser som forudsætning for moralitet.

Nøglebegrebet i det, flere har beskrevet som tidens 'følelseskult', der først og fremmest var et fænomen for den dannede europæiske klasse af adel, borgere og intellektuelle³, var *sensibility* eller på dansk følsomhed forstået som '*the capacity for extremely refined emotion and a quickness to display compassion for suffering*' (Todd 1986:7). Denne følsomhed forventedes at komme til udtryk i særlige spontane aktiviteter som fx at græde, at besvime eller at falde på knæ. Disse følelsesudbrud blev tolket som udtryk for personens dyd. At være følsom var ikke det samme som at leve i lidenskabernes vold med fornøjelser, underholdning og seksuelle udsævelser. Fornuften skulle indsættes som sjælens hjælpemiddel, så passioner forvandlede til følelser under fornuftens herredømme. Det 'ømme hjerte' blev metafor for den kultiverede passion omskabt til følelse (Mai 1994). Fornuften kunne imidlertid også tage fejl og ville ikke altid det gode. Den indiskutable instans blev istedet samvittigheden⁴, og hjertet blev som samvittighedens hjemsted begrebet for alt det der var efterstræbelsværdigt: følsomhed, samvittighed og moralitet.

Følelsen af medlidenhed betragtedes som det grundlæggende moment i menneskets moralske forbedring. Når mennesket satte sig i andres sted og empatisk levede sig ind i deres lidelser, vakte forståelse, medfølelse, godhed og barmhjertighed. Mennesket kunne imidlertid bedst sætte sig i andres sted, hvis deres situation var mere beklagelsesværdig end dets egen, ellers vakte blot misundelse og begærlighed (Rousseau 1762/1997:142). Følsomme malerier og romaner fremstillede da også oftest mennesker i gribende situationer.

Historikeren Simon Schama har vist, hvordan denne 'cult of sensibility' kombineret med fascinationen af de antikke borgerrepublikker var et integreret led i den

kulturelle konstruktion af statsborgeren og en del af forudsætningerne for den franske revolution. I modsætning til rokokovens hof-kultur med dens fokus på de ydre formaliteter (slagfærdighed, manérer og stil) kom det indre (dyd og moral) nu i centrum. Hjerter blev foretrukket frem for hjerne, natur frem for kultur, spontanitet frem for beregning, det enkle frem for det overdudsmykkede, uskyld frem for erfaring, sjæl frem for intellekt etc. At beruse sig i noget, at føle stærkt for noget blev nu tegn på en ædel karakter frem for en depraveret, idet det at have 'un coeur sensible' sås som forudsætningen for moralitet (Schama 1989: 149).

Skønlitteratur var et af følsomhedskulturens helt centrale fælles medier. Romaner, dramatik og poesi skulle på en og samme gang vække medlidenhed og virke som moralsk instruktion og følelsesforeskrift⁵. Beretningen om helte og heltinders genvindigheder, og ikke mindst den indgående beskrivelse af hvilke følelsesudtryk disse udløste, fungerede som anvisninger af, hvordan man burde opføre sig og udtrykke sine følelser til mindste detalje (Todd 1986). Hos det følsomme og efterlevelsseværdige menneske måtte hjertet nødvendigvis røres ved synet af medmenneskers lidelser, man måtte 'skælve af glæde ved gensynet' med en ven, 'arme ville give kærlige favntag' og 'øjne udgyde tårer af rørelse'. Det følsomme menneske angrede oprigtigt egen heftighed, opfarenhed og vrede og blev bedrøvet, dersom det sårede andre⁶.

Med følelsernes tekstualisering – beskrivelsen af, hvilke følelser der vækkes, og hvordan de opleves og kommer til udtryk – kunne litteraturen virke som følelsesforeskrift og dermed som moralsk instruktion. Subjekter i disse romaner var individer, hvis handlinger var bestemt af følelser. Det følelsesfulde selv blev den afgørende

de enhed, der voksede ud af denne normative genre.

Gråd blev beskrevet og dermed udviklet i en detaljeret terminologi: fra snøft over stille gråd til at være opløst af tårer, og der var regler for disse tårers udveksling og distribution (Vincent-Buffault 1991:16-18). Da følelser, medlidenhed og gråd tilføjedes moralsk opdragende værdier i sig selv, måtte følelsesudbrud og særlig gråd være en integreret del af læsningen: i romanerne blev det beskrevet, hvordan hovedpersonerne reagerede på læsning, læste op for hinanden og som højdepunkt delte tårer⁷. Den følsomme litteratur introducerede dermed også en bestemt måde at læse på, litteraturen blev på en og samme gang læse- og følelsesvejledning. Dette var ikke mindst tilfældet hos J.-J. Rousseau, der i sine værker binder læsning og selvbevidsthed sammen. Følelser, liv, refleksion blev uadskillelige elementer i læsning og skrivning (Darnton 1984:227-228).

Brevgenren var med sin naturlige intimitet foretrukket i de følsomme romaner. Den usynliggjorde skellet mellem fiktion og virkelighed og naturliggjorde, at beskrivelsen af hændelser ledsagedes af beskrivelser af de følelser, de udløste. Som Michel Foucault har påpeget, er brevgenren klassisk for selvets arbejde med sig selv, idet en *anden* er nødvendig i refleksionen og objektivering af sjælen. At skrive er at 'vise sig', at afsløre sin sjæl, der åbnes for andres blik og dermed for ens eget, så brevskrivning og selvgranskning bliver to sider af samme sag (Foucault 1995). Brevskrivning rummer således fortællingen om og dermed italesættelsen af selvet som subjekt for handling, følelse og moral.

Følelser var også af fundamental betydning i den samtidige pietistiske vækkelse med dens vægt på det 'indre liv', det personlige og følelsesfulde forhold til Gud.

Den danske litterat Thomas Bredsdorff har for nylig argumenteret for, at pietismen er en central nøgle til at forstå den nordiske oplysningstid som gennemsyret af både fornuft og følelse (Bredsdorff 2003). Centralt i såvel oplysningstid som pietismen – og især i dens radikale variant Hernhuttismen – er troen på menneskets mulighed for at kunne forbedre sig selv. Det følsomme og reflekterende selv blev det centrale subjekt for selvforbedring.

Også tidens populære engelske haver iscenesatte individet som subjekt for følelser, idet disse 'state-of-soul gardens' var planlagt ud fra ønsket om at vække afvekslende følelser hos de spadserende: *"from the gay to the sweetest melancholy the gardens should lead to humanity and beneficence"* (Taylor 1989:300 og 298). Specifikke scenerier tillagdes bestemte følelsesmæssige virkninger, således at et fast årsag-virknings-forhold mellem sceneri og følelse fastsattes. Følsomhedskultens hellige gral var Rousseaus grav på poppeløen ved Ermenonville, der blev eftergjort med mere eller mindre falske grave eller blot grædepile i haver over hele Europa. Ved synet af sådanne var udgyldelse af tårer obligatorisk. Et andet vigtigt element i haver i Danmark var de såkaldte 'norske partier' med høje, smalle broer og brusende vandfald. Her kunne sjælen for alvor rystes og forandres i mødet med (en forholdsvis domesticeret udgave af) det 'rædsomt skønne'.

Ideen om sjælsrystende oplevelser som eftertragtellesværdige hænger sammen med tidens æstetiske teorier om det *sublime* som et centralt felt i selverkendelsen⁸. Ved mødet med det ufatteligt store i naturen – det uforståelige, uoverskuelige og ukendte – tænkte det sublime eller det ophøjede at opstå ved den grænseoverskridelse, som det uendeligt store i sanseverdenen afstedkom i selvet. Overrumplingen i individets møde

DET NORSKE HUUS I SØNDERMARKEN

Den romantiske haves topografi er som en art sjæleligt landskab, hvor hvert sceneri er forbundet med en bestemt følelse. Det norske hus i Søndermarken ved Frederiksberg Slot uden for København er omgivet af høje graner som symbol for det melankolske og ensomt opadstræbende individ. Dramatisk placeret på toppen af en (efter danske forhold) høj bakke og tilgængelig via en smal bro over en kløft med en strømmende bæk på bunden. Her kunne den ensomme melankolske vandrers gyse og derefter trække sig tilbage fra verden og ind i sig selv. Stik fra Københavns Bymuseum.

med det 'rædsomt skønne' betød, at individet måtte forholde sig til nye sider af sin egen karakter og dermed erkende sig selv (Mortensen 1993). Den stærke sanselige oplevelse blev dermed et afgørende medie for selvets bearbejdelse, udforskning og navngivning af hidtil uanede væsenskræfter og dermed for det, man kan belyse som en subjektiveringsproces. Den bevægelse, der

forventedes at opstå i selvet i mødet med naturen, var forbundet med individets bevægelse i landskabet⁹. Kropslig praksis var dermed en forudsætning for den sjælelige dannelse.

Den æstetiske dyrkelse af kropslige følelsesudbrud som gråd skal også ses i lyset af dyrkelsen af det naturlige og derunder teorien om gestik som menneskets første ('naturlige') sprog, hvorimod det talte sprog – og ikke mindst aristokratiets stive omgangskoder – blev betragtet som en fremmedgørelse og i værste fald ude af stand til at repræsentere 'virkelige' følelser. Sproget slog derfor ikke til når følelser i kulmination skulle udtrykkes. Pantomime og attituder blev en kunstform, der på det mest kunstfærdige skulle fremstille det mest 'naturlige'. Basale fællesmenneskelige følelser som rædsel, fortvivelse og beundring blev fremstillet i attituder (ofte 'citater' fra klassisk kunst) af (især) kvindelige kunstnere på feltet. Der udvikledes således et 'sprog' for følelser aflæseligt for de klassisk dannede, ligesom kobberstik, der illustrerede affekteret kropssprog i modsætning til et moderne 'naturligt' kropssprog, leverede eksempler til efterlevelse (Klitgaard Poulsen 1998).

Når følelser i pantomime, attitudekunst, haver, litteratur og malerkunst æstetiseredes, hænger det sammen med ideerne om æstetisk opdragelse som vejen til moral og sædelighed. Kant og andre diskuterede æstetik som basis for menneskeligt fællesskab (Scott Sørensen 1998). Schiller udviklede i en række breve tanken om menneskets æstetiske opdragelse, der skulle tale til følelser, sanser og indbildningskraft og være vejen til sædelig-moralsk dannelse. *"Det hører med andre ord til kulturens vigtigste opgaver allerede i menneskets rent fysiske liv at underkaste det formen og (...) at gøre det æstetisk, fordi den moralske tilstand kun kan udvikle sig af den æstetiske"* (Schiller

1795-96/1970:98). Æstetisk dannelse blev i denne tankegang betydningsfuld for moraliteten og dermed for subjektiviteten. Følelseskult såvel som æstetisk teori var på denne måde knyttet til ønsket om de ideelle moralske borgere og diskussionen af, hvorledes dette ideal omsattes til virkelighed.

Interessen for følelser, affekter og attituder var ikke kun et æstetisk fænomen, men baseredes også på den filosofiske diskussion af sanseerfaringer som konstituerende for selvet, og ledsagedes af de dermed forbundne videnskabelige undersøgelser af nervesystemet som følelsernes hjemsted¹⁰. I forbindelse med den gradvise kontrastering af kønnene i løbet af 1700-tallet¹¹ fik kvinden en særlig betydning som værende manden 'moralsk overlegen' af naturen, når kapaciteten for følsomhed knyttedes til kropsbygning og nervesystem. Da kvinden var skabt 'finere' og med et 'mere bevægeligt nervesystem' end manden og *"Qvindens hele Bryst er bygget til at modtage skønne Følelser"*¹², mentes kvinden at have bedre muligheder for at føle og lade disse følelser komme til udtryk. Kvindens følsomhed og deraf følgende moralske overlegenhed skulle sikre *hjemmet* (der efterhånden blev følelsernes foretrukne arena) som moralens grundvold. Her skulle kvinden opdrage sine børn til moralske samfundsborgere og fremelske og fastholde de samme dyder hos sin mand.

Den komplementære kønsopfattelse og begyndende binding af følelser til det ene køn, der samtidig defineres i kontrast til det andet, er en af forudsætningerne for den senere opfattelse af følelse og fornuft som to adskilte og inkompatible størrelser. I det sidste år-ti af 1700-tallet begyndte mange således at tage afstand fra overdreven følsomhed især hos mænd. Dette var ikke mindst tilfældet i England, hvor kritikken

af den franske revolution bl.a. fokuserede på, at dens grusomhed paradoksalt nok var i sentimental iscenesættelse (Johnson 1995)¹³.

Interessen for følelser (hvad enten den var positiv eller kritisk) og videnskabeliggørelsen af følelser, udforskning og ind- og opdeling af nervesystem, fysiognomi og gestik kan ses som diskursive praksisformer, der ved undersøgelse og klassificering konstituerede følelser som objekt. Denne objektivisering og klassifikation af følelser i videnskaben og kunsten – i form af detaljerede beskrivelser af, hvorledes de enkelte følelser sansedes, oplevedes og kom til udtryk – kan ses som forudsætning for, at konkrete individer kunne 'genkende' sådanne følelser hos sig selv. Tekstualiseringen og bestemmelsen af sammenhængen mellem følelser og legemlig bevægelse kan betragtes som en af betingelserne for, at konkrete individer kunne 'opleve' disse følelser som værende indre og udtrykke dem på en for sig selv og andre genkendelig måde.

Følsomhedskulten kan således ses som et moment i en diskursiv formation¹⁴, der ikke blot italesatte følelser som objekter, men også individer som subjekter for følelser. Hermed kunne konkrete individer erfare sig selv som følsomme subjekter, og dette kan således også betragtes som et moment i en subjektiveringsproces i Foucaults forstand, som en måde hvorpå en bestemt form for selvbevidsthed, en 'indre kalden', etableredes. Pointen ved subjektivitet i Foucaults perspektiv er, at subjekt på en gang *er både* underkastet og selvbestemt og selvbevidst:

There are two meanings of the word subject: subject to someone else by control and dependence, and tied to his own identity by a conscience or self-knowledge. Both meanings suggest a

form of power which subjugates and makes subject to" (Foucault 1983:212) Pointen med en analyse af subjektivering må således være, at det er subjekter med en selvbevidsthed, der produceres og ikke mekanisk adlydende slaver. Et vigtigt led i en analyse af subjektiveringsprocesser ifølge Foucault selv, er således hans senere begreb om 'selvets teknikker' (Foucault 1988), hvor pointen er, at det netop er via individernes arbejde med sig selv, via vores egne ønsker og stræben, at der sker en subjektivering. Men selvom subjektet konstituerer sig på en aktiv facon gennem en selvets praksis eller teknik, er sådanne teknikker ikke noget individet selv opfinder. Der er skemaer som foreslås, gives eller påtvinges individets af dets kultur (Foucault 1988: 34). Subjektiveringsprocessen er på en og samme gang en styring og en anerkendelse af subjektets selvbestemthed.

Følelser er således kulturelle produkter, men de reproduceres i det enkelte individ som legemliggjort erfaring. Og ved at de lokaliseres i individer som en sand kerne får de status af natur og naturaliseres dermed. Følsomhedsdiskursen bliver i den forstand eksempel på, at det netop er via individernes arbejde med sig selv, at der sker en subjektivering. Men også på at selvom subjektet konstituerer sig på en aktiv facon gennem en selvreflektion, er det følsomme selvs teknikker ikke noget individet selv opfinder. Der produceres bag om ryggen på de involverede en kulturel matrix for, hvordan følelser opleves og genkendes. I forlængelse af Judith Butlers Foucault-inspirerede analyser af (køns-)subjektivering (Butler 1993) kunne man sige, at den følsomme subjektivering er en proces, hvor kroppen og subjektet antager specifik form gennem en kontinuerlig og gentagende citering af de herskende normer for, hvordan det følsomme selv opleves og udtrykkes. Selvet

eksisterer kun indenfor rammerne af en produktiv og regulerende matrix, men underkastes ikke blot. Gennem refleksiv selvfortolkning formes subjektet også som selvbevidst og selvbestemt. Talen om følelser og følsomme mennesker og undersøgelserne af sammenhæng mellem attituder, handlinger og følelser kan hermed ses som led i en subjektiveringsproces, hvor individer blev subjekter for følelser, fornuft og dermed moralitet. Her blev det følende menneske bestemt som det moralsk overlegne subjekt.

Et centralt træk ved denne specifikke udgave af selvet, der udvikles i sidste del af 1700-tallet er altså, at følelser og fornuft knyttes sammen, idet de begge sås som forudsætning for moralitet og ikke mentes at udelukke hinanden, tværtimod. Ideen om moralitetens følelsesmæssige grundlag var netop en af betingelserne for dyrkelsen af følelser. Interessen for, hvorledes moralitet etableredes og vedligeholdtes, må imidlertid også forstås i forhold til den ny interesse for den brede befolknings selvforståelse i forbindelse med udviklingen i staternes interne organisering.

Fædrelandskærlighed fra pligt til trang

I forbindelse med omlægningen af militær- og landbrugsstruktur i en række europæiske stater og heriblandt Danmark i sidste del af 1700-tallet kom spørgsmålet om befolkningens moralitet i fokus. Fædrelandskærlighed blev det centrale begreb i denne diskussion af den hos befolkningen ønskede ansvarsfølelse og velvillige indstilling, der var nødvendige elementer, hvis omlægningen skulle lykkes. Foucault har karakteriseret den nye form for interesse i befolkningen både som ressource og som selvbevidste subjekter som et led i et nyt 'ledelsesrationale' eller 'governmentality' (se fx Foucault 1983, 1988 og

Gordon 1991): Et kompleks af institutioner og teknikker, der havde befolkningen og dens forædling som mål, men ledede via individernes frihed, idet den forudsatte at hver enkelt selv var i stand til at 'lede sig selv'¹⁵ og opføre sig hensigtsmæssigt. Hvor ledelsesrationalet før var baseret på tvang og frygt for afstraffelse, var det nye rationale baseret på individernes 'indre trang' til at gøre det ønskede. Det nye ledelsesrationale hang snævert sammen med – ja, forudsatte – selvteknologier, hvorved subjekterne kunne formes via deres egne ønsker, ambitioner og teknikker til at forbedre deres eget liv (Foucault 1988). Fædrelandskærlighed kan ses som tidens begreb for en bestemt form for subjektivitet, hvor individet netop følte loyalitet, ansvar og tilhørighed i forhold til samfund og fædreland som et indre anliggende.

De såkaldte landboreformer i Danmark¹⁶, der netop fortrinsvis berørte bondestanden, kan tjene som eksempel på det nye ledelsesrationale. Indenfor den militære mandskabspolitik flyttedes tyngdepunktet fra hvervede udenlandske soldater til udskrevne indenlandske¹⁷. Hærens behov for en sikker forsyning af tjenstvilligt og dueligt mandskab forudsatte en positiv indstilling fra de udskrevne bønderkarle. Soldaternes indstilling blev yderligere afgørende i forbindelse med den begyndende ændring på det taktiske område, hvor lineartaktikkens krav om soldaternes blinde adlydelse af kommandoråb og beherskelse af nøjagtigt afmålte bevægelser, gradvis afløstes af den lette taktiks anderledes krav til selvstændig handling. Dette forudsatte ideelt set en soldat, der kæmpede ud fra indre engagement og motivation¹⁸

Samtidig med den militære nyordning i Danmark brød statslige reformer op i vilkårene for den godsorganiserede landbrugsproduktion og i stedet blev mindre selv-

ejende familiebrug til den grundlæggende og direkte skattepligtige produktionsenhed. Et led i landboreformerne var opbruddet i landsbyfællesskabet, hvorefter det enkelte familiebrug stod 'alene' med ansvar for og planlægning af produktionen. Dette forudsatte en anden bondetype, i tidens ord en vindskibelig bonde, og nødvendiggjorde dermed en 'indre landboreform'.

Tidligere var dyrkningen af jorden, udskrivningen af supplerende mandskab til hæren og betalingen af skatter og afgifter blevet sikret af godserne med mere eller mindre tvangsbaserede foranstaltninger, hvor de enkelte individers indstilling var underordnet. Nu 'individualiseredes' disse forpligtelser til at hvile på de enkelte mænd af bondestanden. Derfor blev deres indstilling afgørende for dette omstillingsprojekts succes. De enkelte individer skulle helst føle oplevelsen af pligter som en 'indre kalden'. I kraft af det nye ledelsesrationale, der således først og fremmest byggede på selvledelse, blev bondestandens moralitet, pligtfølelse og indstilling – deres subjektivitet – derfor et prekært emne i den politiske debat. Man diskuterede hvordan bondestandens fædrelandskærlighed kunne fremmes og sikres bl.a. via en række teknikker som frihed, oplysning og uddannelse.

Det centrale i denne forbindelse er, at bestemte handlinger eller praksisformer tænkte sikret ved, at ansvar og pligt blev gjort til et indre anliggende dvs. en følelse hos de implicerede individer, og at denne kausal-tænkning blev implementeret i en række love, oplysnings- og uddannelsesprojekter, der alle drejede sig om at etablere en bestemt form for subjektivitet, en 'indre kalden', der bød individet at handle på en bestemt måde. De danske reformer kan ses som led i en ny form for governmentality, der imidlertid forudsatte bestemte former for subjektivitet, der søgtes fremmet hos befolkningen.

Talen om og iværksættelsen af teknikkerne til etablering eller konsolidering af den rette indstilling hos befolkningen; at de selv *ville* det de *skulle*, kan derfor ses som led i en subjektiveringsproces. Det vil imidlertid ikke være frugtbart at betragte de danske reformer som 'determinerende' for den samtidige diskurs om følelser og moralitet, så den kun bliver en funktion eller resultat af reformerne eller de magthavendes ønsker. Tværtimod kan talen og ideerne om, at ethvert individ var styret af moralitet og følelser, der kunne forbedres, ses som en af forudsætningerne for, at reformerne kunne tænkes og udformedes på netop denne måde og dermed for det nye ledelsesrationale, der (med store variationer) var et europæisk fænomen. Den produktivitet og forsvarsevne, der før tænkte sikret af tvang, måtte i den nye governmentale logik tænkes som et resultat af følelsen af pligt og ansvar, af moral. Det følede individ blev i 'talen' såvel som i den nye samfundsstruktur den afgørende enhed. Følelser, der i den samtidige diskurs betragtedes som den instans, der sikrede den rette moralitet, *måtte* således spille en stor rolle i debatten i forbindelse med reformerne, og den følelse, der i tidens ord først og fremmest tænkte at sikre den ønskede moralitet, var fædrelandskærligheden.

I den patriotiske¹⁹ debat i forbindelse med de militære reformer i den danske del af riget betragtedes forsvarsvilje og vindskibelighed som kausale virkninger af fædrelandskærlighed, idet denne følelse ville sikre, at det enkelte individ havde det alment bedste som sit højeste mål og derfor var parat til at tilsidesætte (eller i hvert fald underordne) sine egne interesser. Den patriotiske borger var et utopisk ideal, men i debatten om, hvordan man kunne nærme befolkningen dette ideal, var der plads til forskellige synspunkter på, hvoraf fædre-

landskærligheden opstod. Man var således enige om den ønskede virkning, men uenig i, hvilke midler der skulle til. Pligtfølelse opfattedes i tidens kontraktteoretiske logik af mange som en virkning af rettigheder, men en del mente ikke, at rettigheder var nok, men at de måtte følges op med oplysning, der indskærpede de dertil svarende pligter. Især blev ideen om bondens frihedsrettigheder som afgørende for fædrelandskærligheden et centralt tema i kommissionsforhandlingerne forud for stavnsbåndsløsningen i 1788. Her spillede den norske del af befolkningen en afgørende rolle for argumentationen for, at større frihedsrettigheder²⁰ ville føre til fædrelandskærlighed og dermed forsvarsvilje:

Jeg tilstaar at mange Danske Bønderkarle nu have stor Frygt for Soldaterstanden; og jeg troer, at de Norske i Almindelighed ikke have mindste Frygt herfor; men hvoraf kommer denne Forskiel? jeg mener deraf, at de Norske elske deres Fødested høiere end mange af de danske Bønderkarle elske deres; og hvoraf kommer atter denne Forskiel? jeg troer, at den kommer allene deraf, at de Norske blive paa deres Fødested uden Tvang, altsaa med Lyst; men de Danske ere tvungne til at blive paa deres, og dette er den Grund, paa hvilken jeg troer, at ikke Baand og Lænker, men Frihed, føder Tapperhed og Mod (Commissionsforhandlingerne bd. 2: 561).

Det centrale argument er her, at en rettighed som frihed skaber indre trang til forsvaret i modsætning til tvang, der netop ikke kan skabe lyst. Altså et argument for ændring helt i tråd med Foucaults karakteristik af et nyt ledelsesrationale baseret på selvledelse. Men en anden årsag berøres

også: fødested, idet indfødthed var en af de årsager, man diskuterede i forhold til fædrelandskærligheden. Nogle mente, at det var en alt for tilfældig instans, og forklarede i stedet fædrelandskærligheden som et træk ved mennesket, som en almen menneskelig følelse, der udsprang af menneskekærlighed, og at fædrelandet derfor på kosmopolitisk vis ikke nødvendigvis var fødelandet men: ”*det folk blandt hvilket mennesket lever som borger*” (Rothe 1759:17-18). Andre mente, at indfødthed var betydningsfuld og hævdede, at fædrelandskærligheden opstod af den naturlige ømhed for de mennesker, man var opvokset blandt og barndommens fysiske omgivelser:

Naturen selv har kaldet os til at elske vort Fædreneland. Allerede i den unge Alder begynder vi at føle noget meer end almindeligt for det Huus, den Egn, den Luft, hvori vi ere vante; for de Personer, blandt hvilke vi blive opfødte. (Malling 1777:79).

Ved at blive klassificeret som en følelse udsprunget af individets tidligste sansede erfaring og oplevet som en ’indre kalden’ i modsætning til et ydre krav, blev det indfødte selv italesat som et sandt selv og naturaliseret som en universel følelse og dermed ufravigelig. Citatet her er fra Ove Mallings ’patriotiske kanon’: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777, hvor han skildrede forbilledlig adfærd begået af (fortidens) indbyggere i den dansk-norske ’multinationale’ helsestat²¹. Det centrale budskab i værket var, at alle personer uanset køn, stand eller nationalitet kunne være gode patrioter:

Fødested, Fædreneland være os dyrebart, som det vare disse vore kiekke Forfædre, der talede til dets Ære, kiem-

pede for dets Frelse, arbeidede til dets Velstand. Lad os aldrig troe, nogen Patriot fordi han kan sladdre om Fædreland og dets Bedste. Den aleene elsker det, der tænker, vaager og arbejder til Nytte i den Cirkel, hvor han er sat; der er villig til at tilsidesætte egne Fordele for det almindelige, og færdig at opofre Liv og Gods, hvor det gielder (Malling 1777:80).

Selvom Malling mente, at barnets første oplevelser var kilden til fædrelandskærligheden var årsagen ikke det centrale, men derimod virkningen: de nyttige handlinger og viljen til at tilsidesætte egeninteressen. De i værket udvalgte personer var udvalgt ”for deres *handlings skyld*”, samtidigt med at det pointeredes, at alle de nationer, der levede side om side med kongen som fælles landsfader, kunne være gode borgere i samme fædreland. På denne måde er Mallings værk eksemplarisk for den patriotiske opfattelse af fædrelandskærlighed, med ideen om, at det ikke er fødsel og afstamning, men i stedet de konkrete handlinger, der er det afgørende element i bestemmelsen af, om et konkret individ er en god patriot: har den sande borgerdyd og føler fædrelandskærlighedens indre kalden og derfor frivilligt giver afkald på at dyrke egeninteressen og i stedet giver sig ind under almenvellets etiske imperativ.

Den patriotiske fædrelandskærlighed var således en følelse, der principielt kunne deles af alle borgere, idet dens *årsag* og udspring var underordnet i forhold til de handlinger, den skulle garantere, i forhold til dens *virkning*. Den patriotiske fædrelandskærlighed var først og fremmest en følelse af pligt og ansvar. En almen følelse, der skulle hæve individet op over specifikke interesser og erfaringer. Det patriotiske selv havde fokus på moralitet snarere end natio-

nalitet på trods af ideen om fødestedets betydning. Ideen om fædrelandskærlighedens ’naturlige opståen’ som reaktion på barnets kærlighed til de nære omgivelser, kom dog senere til at spille en afgørende rolle i transformationen af fædrelandskærlighedens betydning.

Et andet felt af kropslig erfaring, der kom i søgelyset i forbindelse med de militære reformer, var gymnastisk træning af bønderdrengene, idet man mente at kunne ’lege’ de militære færdigheder ind i børnene og samtidig give dem smag for soldaterlivet. Denne idé kan ses i lyset af Foucaults perspektiv på kropslig disciplinering som subjektivering. Den centrale pointe i disciplineringsanalysen (Foucault 1975/1977) er, at der i kraft af bevogtning og afretning installeres en samvittighed, en bevidsthed om at kunne blive set når som helst, så selvbevogtelse eller selvbeherskelse blev resultatet. I kommissionsforhandlingerne fremførtes et dobbeltargument for gymnastikkens nytte som forberedelse til militærtjeneste: gymnastikken kunne både give det rette sindelag, samtidigt med at kroppen disciplineredes i en ung alder, hvor den var modtagelig:

At forsyne alle Sogne og Districter med smaa Trægevær eller Træpinde, som havde nogen Liighed med Gevær, til Drengbørnene, blev en Udgift for den Kongelige Kasse, som jeg dog troer, vilde lønne sig, ved med Tiden at faae vel øvede Krigsfolk (...) Officererne maatte flittigen tilsee, og paa det alvorligste vaage over, at ingen Haardhed mod Børnene fandt Sted, da de maatte vænnes til, at ansee disse Krigsøvelser, som Spøg og Leeg, dem de med Lyst gik til (Commissionsforhandlingerne bd.1 :134-135).

Hvis de udskrevne skulle kunne bruges til fædrelandets forsvar, måtte de dels have den fornødne kropsbeherskelse dels en vilje til at anvende kroppen nyttigt i den militære taktik. Formålet med disse forslag om at ville lege kropsbeherskelsen ind i børnene var dobbelt: dels at producere soldater, der (skønt fra bondestanden) beherskede den militære kropskultur, dels at skabe den rette forståelse og lyst til militærtjenesten hos disse. Det sidste understregedes af, at der lagdes vægt på elementet af leg og derfor på, at børnene ikke måtte udmattes eller straffes. Ved gymnastikkens legende og lystprægede element og dyrkelse af kappelyst og belønninger skulle pligten til forsvar af fædrelandet blive en indre trang. I den forstand kan gymnastikken betragtes som udvikling af selvteknikker, hvor børnene med egen lyst formede og forbedrede sig på såvel krop som sjæl.

Gymnastikkens dobbelte formål udtrykkes eksemplarisk i Laurits Engelstofts bog *Tanker om nationalopdragelsen betragtet som det virkomste Middel til at fremme Almeenaand og Fædrelandskiærlighed* (1808), hvor han taler for, at den fysiske og især den militære opdragelse er afgørende for fædrelandskærligheden²². Mandighed og kraft var nødvendig for hver mand og for folket, da 'legemets svaghed og langsomhed medfører dørskhed, rådvildhed, mørke i sindet'. De nødvendige legemsøvelser måtte derfor 'vænne til orden, lydighed, selvbeherskelse og små opofrelser' og opmuntres med belønninger. Særligt god til dette formål er den militære træning:

Vaabenøvelser erindre umiddelbar og paa en høitidelig Maade om Fædrelandet, og hvad enhver Borger skylder det. Ved et Universalt Baand foreene de alle Borgerklasser med hinanden ind-

byrdes, og med deres Fyrste, som fælles Overhovede og Anfører. Misundelse og Kulde mellem de forskellige Stænder taber sig i fælles Pligterkiendelse, fælles Borgerfølelse (Engelstoft 1808 p182-3).

Det patriotiske ideal, hvor stændernes særinteresser smelter sammen i fælles pligtfølelse, tænktes således at være et resultat af den gymnastiske træning, der også indøvede de nødvendige færdigheder og den nødvendige selvbeherskelse. Gymnastisk og militær træning skulle skabe de ideelle borgere, der dels kunne men også følte pligten som et indre anliggende. Disse former for træning kan dermed ses som et nyt felt af selvteknikker, der udvikledes og samtidig forskød den militære opøvelse af befolkningen fra en organisering omkring fysisk tvang til (ideelt set) indre trang. Disse nye selvteknikker blev samtidig elementer i udviklingen og muliggørelsen af nye former for selvbevidsthed hos bondebefolkningen²³. Gymnastik og militær var imidlertid ikke det eneste felt af nye selvteknikker der udvikledes.

Følelsernes rituelle iscenesættelse

Engelstoft foreslog således også, at den patriotiske opdragelse kunne understøttes 'ved sandelige Hielpemidler': man måtte skabe ceremonier, nationalhøjtider og nationalskuespil, så der iscenesattes øjeblikke, der "rystede Ynglingen" og ikke glemtes. Han foreslog derfor institutionaliseringen af en 'Fædrelandsfest' en gang om året, hvor "et højtideligt Løfte aflægges og visse symboliske Handlinger foretages, skikkede til at røre og opløfte Hiertet" (Engelstoft 1802:211). Som afslutning på denne 'optagelse i borgersamfundet', der bestod af løfteaflæggelse ved et 'fædrelandsalter', taler om fædrelandets forventninger til sine sønner om

arbejdsmhed, dyder og forsvar, sange, procession og et ”mere tarveligt end kostbart offentligt Maaltid”, skulle ynglingene ”i det forsamlede Folks Overværelse [udføre] militære og andre Legemsøvelser, hvortil de fornødne Tilberedelser iforveien ere gjorte” (1802:230).

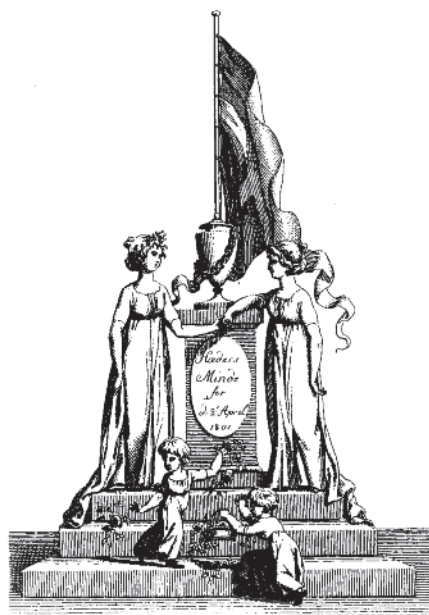
Engelstofts ideale borger-initiering delte mange træk med det revolutionære Frankrigs didaktiske statsfester. Selvom kvinden og ’hjemmet’ efterhånden blev følelsernes domæne, betød det ikke at følelser i tiden omkring år 1800 var udelukket fra det offentlige rum eller hos mænd, tværtimod: Følelsesudbrud spillede en stor rolle i de politiske ritualer som udvikledes i tiden omkring den franske revolution. Disse ritualer var ’nye’ i den forstand, at de ikke var hierarkisk organiseret omkring den enevældige konge eller hans repræsentanter som det naturlige centrum eller havde forherligelsen af monarken som den centrale betydning. I stedet understregedes abstrakte værdier som ligheden mellem deltagerne og det fælles ansvar over for fædrelandet (Schama 1989).

Ifølge samtidige kilder blev der ofte udgydt og delt tårer under den franske revolution. Følsomhedskulturen blev ikke blot beskrevet i litteratur, teater, breve og memoirer, men kom til fuld udfoldelse på veje og pladser som en art ’kollektivt følelsesudtryk’. I begyndelsen af revolutionen var der ikke den begivenhed, der ikke endte i kollektive ’patriotiske tårer og omfavnelser’. Politiske forsoninger²⁴ og edsaflæggeser fik understreget deres følelsesmæssige betydning og alvorlighed ved udveksling af kys og tårer som tegn på loyalitetens oprigtighed. Denne følelsernes sociabilitet eller ’almen følsomhed’ var paradoksalt nok knyttet til det nye politiske system, hvor individet var i centrum (Vincent-Buffault 1991:243). Men ved offentlig iscenesættel-

se af følelser var individet netop i centrum samtidig med, at individets plads i kollektivet understregedes. Individet fik indhold og betydning via sin plads i helheden og via følelsen af ansvar for helheden. I den forstand var ritualerne en subjektivering af det ’kollektive’ subjekt, *folket*, men samtidig af de individer, der var folkets mindste og ’følende’ enhed.

Den franske revolution var ikke blot en fransk, men en verdens-begivenhed, som hele den borgerlige offentlighed fulgte med i. Ud over Europa græd man af glæde ved nyheden om Bastilliens fald, og de franske didaktiske fester som *Fête de la Fédération* på årsdagen for denne begivenhed inspirerede til ’lokale’ politiske iscenesættelser. Ved *Fête de la Fédération* var Champ des Mars, omdannet til et stort amfiteater med et ’fædrelandsalter’ i centrum, hvor den hellige ed om troskab mod fædrelandet skulle aflægges. Man skabte en ny revolutionær ’religion’ – ’a cult of federation’ – der var mer eller mindre i opposition til den eksisterende kirke, men samtidig trak på dens etablerede ikonografi (Schama 1989:414 og 768). Ved at afholde de samme ceremonier over hele landet blev nationen bundet symbolsk sammen. I beskrivelser af danske patriotiske ceremonier finder man mange lighedstræk med de franske ’invented traditions’, men også med de kendte kirkelige ritualer.

Et eksempel er de mindehøjtideligheder, ’patriotiske tableauer’, der opførtes i kirker og rådhusale over hele riget, i anledning af slaget på Københavns Red 2.april 1801, arrangeret af den kongelige skuespiller H.C.Knudsen. Ceremonierne havde en fast struktur, skønt Knudsen var den eneste gennemgående figur. Han sang og fremsagde fædrelandske digte foran et ’fædrelandsalter’ i en blomstersmykket sal, mens lokale embedsmænd og militær optrådte i uni-

S a n g e
ved
Fædrelandsdøitiderne,
Danmarks anden April
til
A d m i n d e l s e.

Sungne, samlede og udgivne

af

H. C. Knudsen,
Kongelig Skolelærer.

København 1802.

Trykt hos Direktør Johan Frederik Schultz,
Kongelig og Universitets-Bogtrykker.

De to kvinder fra titelbladet til udgivelsen af sangene anvendt ved H.C. Knudsens tableauer symboliserer den danske og norske nation, der samles ved et fædrelandsalter til minde om fælles bedrifter ved slaget på Rheden 2. april 1801. Kobberstikket giver indtryk af den klassisk inspirerede iconografi ved de patriotiske ritualer.

form, og hvidklædte kvinder rekrutteredes til at danne dekorativ baggrund og symbolisere nationerne og de patriotiske dyder (Nyrop-Christensen 1970).

På fædrelandsalteret stod en urne, symboliserende de heltedige patrioter, der havde ofret deres liv i fædrelandets forsvar 2.april. Urnen var et velkendt symbol eller ikonografisk element fra tidens følsomme haver, hvor synet af urner og gravsteder som nævnt forventedes at fremkalde de attråede tårer eller andre tydelige tegn på følelsen af medlidenhed (og den deraf forventede moralske forbedring). Knudsens fædrelandsalter var som symbol en kombination af religiøse elementer og velkendte allegorier i neoklassisk stil, begge dele allerede fyldt af betydning og forventning om følelsesmæssige reaktioner. Ritualet bestod

nu, ud over Knudsens sang og deklamationer, i at unge piger klædt i jomfrueligt hvidt bekransede urnen, et ofte forekommende element i de populære 'Tableaux Vivantes', præsten holdt en tale om betydningen af fædrelandskærlighed, der blev afsunget fælles sange og der blev indsamlet penge til efterladte enker og børn – et passende 'offer' for den 'patriotiske menighed'. Det patriotiske ritual synes i høj grad at være baseret på den kirkelige gudstjeneste kombineret med allerede kendte symboler i den patriotiske ikonografi og lånte betydning og virkning fra denne.

I disse iscenesættelser af fælles patriotisk entusiasme var gentagelsen af det samme ritual over hele riget, med de samme kernebegreber og elementer, et afgørende led i den symbolske konstrukti-

on af deltagerne som en enhed på tværs af tid, sted og sociale og kulturelle skel. Ritualer formår at binde deltagerne sammen og skabe forbindelse til større kollektiver af fraværende, selv til forfædre og endnu ikke fødte (Moore og Myerhoff 1977). Selvom det trods alt var en begrænset del af befolkningen, der deltog, kan ritualerne anskues som en skabelse af et 'imagined patriotic community', hvor individerne smeltede sammen i patriotisk almenvilje, i en homogen gruppe af gode fædrelands-kærlige borgere. Ritualerne 'indviede' individer til det patriotiske kollektiv, og kan ses som en form for subjektivering, hvor ritualer og fælles sange lagde de rette ord og handlinger i munden og hånden på deltagerne og således dannede individer med de rette følelser for fædrelandet.

Louis Althusser har argumenteret for, at det er et alment træk ved ideologi, at den gør konkrete individers subjektstatus uproblematisk, ved at individet italesættes som 'altid allerede-værende' subjekt, således at subjektiviteten 'føles' som en 'indre kalden' (Althusser 1983). De patriotiske ritualer iscenesatte netop borgerne som allerede-værende subjekter, som individer, der allerede følte og oplevede, at fædrelandet 'kaldte på' dem, og dette kan ses som forudsætning for, at denne kalden 'genkendtes' som 'indre'.

Da sanseerfaringer og kropslig praksis som nævnt spillede en stor rolle i 1700-tallets filosofi om selvets dannelse, kan de patriotiske ritualer og deres 'politiske' tilrettelæggelse af sanseoplevelser og fysiske organisering af 'massen' ses som en detaljeret organisering af sanseindtryk, og dermed mobilisering af kroppen og et sprog hinsides ord. Alle sanser blev sat i sving i en og samme oplevelse, hvilket kan betragtes som en teknik til intensivering; til fortætning og afgrænsning af det symbolske rum, hvor

individer initieredes til det patriotiske fællesskab. Hvis en begivenhed skulle forandre et individs selvbevidsthed, måtte det 'rystes' (jf. teorien om det sublime), og med deres sanselige iscenesættelse af centrale elementer i diskursen var ceremonier velegnede. Ceremonier blev således et centralt felt for selvteknikker, hvorigennem det patriotiske selv kunne formes i gennemkoreograferede iscenesættelser af den patriotiske utopi. Her blev den politiske bevægelse, den fysiske bevægelse og de enkelte deltagers følelsesmæssige bevægelse bundet sammen i en helhed (se Damsholt 2000 b).

Ritualer kan ligesom gymnastik oplagt ses som en disciplinering af krop og tanke i Foucaults forstand. Men disciplineringen er netop ikke blot kroppens vilje- eller bevidst-løse underkastelse, den genererer samtidig den vilje eller selvbevidsthed, der netop kan beherske kroppen ned til mindste detalje. Ritualer og gymnastik formede dermed netop ikke 'trællesind', idet de disciplinerede ikke blot skulle føle pligten som et ydre krav, men tværtimod som et indre anliggende. Derfor kan begge dele betragtes som en af det patriotiske og ansvarlige selvs teknikker, idet det netop var i kraft af den enkeltes arbejde med egen krop i en større helhed, at der dannedes en ny kropslighed og selvbevidsthed.

Stærke sanseoplevelser i naturen, kropslig iscenesættelse og disciplinering via gymnastik og fælles ritualer blev i den forstand udvikling af teknikker til det patriotiske selvs formning. At deltage var en mulighed for at udvikle en ny selvbevidsthed i kraft af nye former for selvoplevelse. Samtidig var disse nye selvteknikker mulighedsbetingelser for en ny form for governmentality, et nyt ledelsesrationale baseret på frihedspraksis blandt borgere, og den involverede befolkning måtte derfor have en selvbevidsthed som ansvarlige subjekter, parate til

En følsom patriotisk utopi. En række beskuerne grebet af den rette stemning omgiver kunstneren Wiedewelts gravmonument for de faldne ved slaget på Rheden: overlevende mindes venner, der faldt i slaget, et forældrepår belærer deres søn om den hæderfulde død for fædrelandet og i forgrunden til venstre overvældes en norsk kvinde af mindet om hendes mand, der faldt. "... af Drengen paa hendes Skjød kan ventes, at han i Tiden vil træde i Heltens Fodspor" fortæller kobberstikkeren G. Lahde o.1810. Det kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

at lede sig selv. Udviklingen af selvteknikker og et nyt ledelsesrationale må således ses som gensidige mulighedsbetingelser.

Fædrelandskærligheden og den sublime danske natur

Med de første årtier af 1800-tallet holder romantikken sit indtog i Danmark, og der sker i den sammenhæng en transformation af opfattelsen af fædrelandskærligheden, der kan beskrives som et diskursivt brud, idet

elementer fra den patriotiske diskurs kombineres på nye måder som følge af og med følge for betydninger og praksisformer. Det nationale landskab – der var fraværende i Engelstofts ideer om sanselige hjælpemidler til patriotiske følelser – blev nu helt uomgængeligt. Det individualiserede møde med den danske natur blev det centrale moment i skabelsen af fædrelandskærligheden som en indre trang. I den 'nye' nationale diskurs kombineres nemlig ideen om de sublime naturoplevelser med ideen om barndom-

mens landskab som afgørende for fædrelandskærligheden og fortolkes nu i en ramme af organismetænkning og kulturrelativisme. I den nationale betydning var fædrelandet således blevet en del af den organiske helhed af nation, historie, sprog, kultur og landskab. En enhed knyttet sammen af og udtryk for den 'folkeånd', man mente var fælles for nationen, og samtidig afgrænsede den fra andre nationer. Verden tænkte opdelt i velordnede og principielt forskellige nationer med hver deres *kultur og sprog* knyttet til et bestemt *sted*. Ethvert konkret landskab måtte derfor indeholde de karakteristiske elementer, der klassificerede det som hørende til et og kun et nationallandskab. I den nationale opfattelse tænkte alle individer i verden derfor at være knyttet til én bestemt nation, i kraft af individets første specifikke sanseoplevelser af dette *sted* og dets kultur og sprog. Når ideen om det sublime, hvor bevidstheden om selvet var foranlediget af sanseoplevelsen af et sted, kombineredes med ideen om, at verdens natur var opdelt i nationale landskaber, betød det, at enhver sådan erkendelse af selvet samtidig måtte være 'nationaliseret'.

Det individualiserede (ja – næsten infantiliserede) møde med naturen skabte derfor det nationale selv, eftersom fædrelandskærligheden i den national-romantiske logik var knyttet til det konkrete individs barndomslandskab. Barndom og nationalitet blev derfor to sider af samme sag og afgørende for hvilket land, der kunne være objekt for ens fædrelandskærlighed. Den patriotiske fædrelandskærlighed kunne nok starte i individets følelse for det specifikke barndoms landskab (som hos Malling), men denne årsag var kun én blandt flere og under alle omstændigheder underordnet virkningen: handlingernes betydning. I den nationale logik var der kun en tænkelig årsag til fædrelandskærlig-

heden: barnets sansning af et specifikt landskab (sprog og kultur) svarende til det udsnit af verdens overflade, der var bestemt af nationens udbredelse. Naturen såvel som subjektiviteten var blevet nationaliseret.

Hvor det patriotiske selv forudsatte retigheder (som frihed) for at føle pligt til fædrelandets forsvar, var det nationale selv i kraft af barndommens sanseoplevelser følelsesmæssigt og organisk bundet til et bestemt land og dermed 'dømt' til at føle forsvarspligten, når dette 'elskede fædreland' blev angrebet. Når mennesket fysisk var født og havde trådt sine barnesko i et bestemt fædreland, ville det i den nationale og organiske logik for altid være fyldt med en "*længsel*", som ikke kunne stilles noget andet sted på jorden:

Mangesteds paa Jordkloden blomstrer
Naturens og Konstens Liv i større
Kraftfylde, i yppigere Rigdom, i herligere
Pragt og Skønhed; men om vi end
kunde mætte os med al denne Fylde og
Herlighed, da vilde dog, om vi engang
havde elsket vort Fædreland, eet Savn
og een Længsel blive tilbage, som
ingensteds paa Jorden kunde stilles
uden der, hvor vort Liv og vor Kiær-
lighed har fæstet sin Hierterod
(Molbech 1815:303).

Det nationale menneske var bundet til sit fædreland som en plante med rødder; kroppen måtte blive inden for landets grænser, for at det nationale hjerte ikke skulle martres af længsel. Den nationale sjæl blev naturliggjort og dermed ikke til at undslippe. I endnu højere grad end det patriotiske selv bliver det nationale selv til 'natur', til noget ufravælgeligt som forældre eller hudfarve. Fædrelandskærligheden blev hermed ufravigelig indre 'trang' og i den forstand 'kroppens fængsel'²⁵.

Den nationale subjektivitet var individualiseret og 'partikulær', idet følelserne var bundet til en bestemt stat via de konkrete sansede erfaringer, der betragtedes som den eneste mulige årsag til fædrelandskærligheden. Hvor virkningen i den patriotiske diskurs forventedes at være handlinger til gavn for almenvellet, var også virkningen, trang, den 'indre kalden', individualiseret eller indadvendt i den nationale betydning; den bestod først og fremmest i varme svulmende følelser ved synet af udvalgte landskabspartier eller hjemve ved fravær. Et af de første danske nationale fædrelandsdigte hedder symptomatisk nok *Hjemvee*²⁶, skrevet i Halle under Oehlenschlägers udenlandsrejse i 1805. Det skildrer de smertelige følelser der vækkes i digteren i et idyllisk landskab – med luerød sol bag bjerget og en skøn mø, der synger til cithren i den lune nat. De smertelige følelser vækkes i erkendelsen af, at den smukke scene netop *ikke* er i digterens fædreland, at sangen netop *ikke* er de 'vante ord' eller den 'danske tunge', af bevidstheden om at han samme nat ej skal "*barnligt blunde i min Herthas grønne lunde*"²⁷. Hjertet var ikke længere hjemsted for samvittighed og moralitet, men for kærlighed til et landskab.

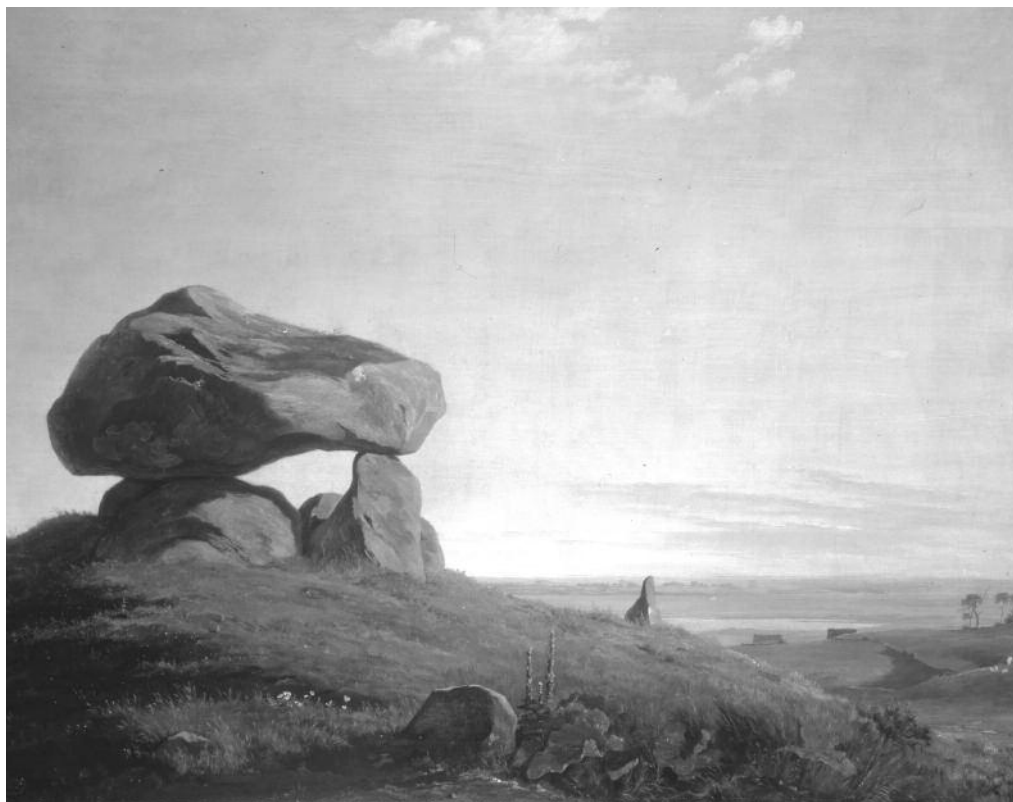
Et afgørende led i det diskursive brud var en række nye praksisformer, idet male-re, digtere og forfattere, der selvfølgelig længe havde haft naturen som objekt, nu 'fik øje på' naturen på en ny måde som nationalt landskab. Her blev følsomhedskulten indskrevet i den nationale diskurs. Et eksempel er historikeren Christian Molbechs allerede citerede *Ungdomsvandringer i mit Fødeland* (udgivet i to bind 1811-15). I Molbechs vandringer (og andre samtidige tekster) gennemvandrede og konkretiseredes fædrelandet til et stykke håndgribelig og afgrænset natur, ved at blive beskrevet som specifikt *dansk*. I denne beskrivelse var det ikke mindst de

indvortes stemninger og følelser dette danske landskab vakte, der var i centrum, idet Molbechs tekst konstituerede en 'læser', der allerede nærede varme følelser for fødelandet og dermed som 'altid-allerede-værende' nationalt subjekt:

Derfor kan jeg ikke uden Glæde overskue den Vei, jeg har lagt tilbage, og med kiære og lykkelige Følelser kan jeg endnu gienkalde Mindet om den skønneste og heldigste Reise, jeg har gjort i mit Fædreland. Derfor ønsker jeg mig intet mere, end de simple Frugter af disse stille Vandringer paa Naturens og Historiens Mark maae tækkes mine Landsmænd, ikke som de, der gjøre Fordring paa at have deres Værd i og af sig selv; men som de, der gierne ville modtage det af den Kiærlighed, som Danske bære til deres Fødeland, og den Deeltagelse, de skienke det Land, som fra Arilds Tid var deres frie og ubetvungne Odelshiem og Eie (Molbech 1815:306).

Landskabsoplevelse og varme følelser for det 'danske' blev i Molbechs beskrivelse knyttet sammen til én følelse: til fædrelandskærlighed. Molbechs vandringer kan ses som en diskursiv praksis, der havde bestemte forudsætninger fra 1700-tallets ideer om fædreland, landskabserfaring og den foretrukne litterære genre (følsomme breve), men samtidig gav de mening til det nye fædrelandsbegreb og blev en del af forudsætningen for Molbechs efterfølgere. At hans læsere kunne (gen-)kende et stykke natur som 'dansk landskab' forudsatte fortællinger om landskabet som dansk, idet også de nationale følelser forudsatte en kulturel matrix, og det sansende selv derfor altid er henvist til det allerede formidlede.

Men Molbechs beskrivelser er ikke idealtypisk nationale. Som 'pioner' er han på

Oldtidshøjen er placeret monumentalt i Lundbyes maleri fra 1839. Her kommer det samme syn på landskabet frem som udtrykkes i Molbechs ungdomsvandring: Historie og natur forbindes i en lys stemning med kærlig glæde over det danske landskabs oplevelsespotentialer.

Johan Thomas Lundbye: En gravhøj fra oldtiden ved Rakelev på Refsnæs. Thorvaldsens Museum. Foto: Ole Woldbye.

usikker grund, og hans tekst er da også fuld af modsætninger, netop fordi han er en af dem, der kombinerer nogle af figurerne fra den patriotiske diskurs på en ny måde og med andre elementer²⁸. Hans vandringer fremviser derfor de 'diskursive brudflader', der gør det muligt at følge transformationen i betydningsdannelsen på nært hold. En af pointerne ved diskursanalyse er netop, at enhver tekst fremviser disse 'sprækker' og 'brud', og at den 'diskursive formation' hverken er en 'fælles bevidsthed' eller har ontologisk status som determinerende struktur, men udelukkende er et analytisk redskab. Molbechs vandringer kan derfor ses som prototypen på en diskursiv praksis netop ved, at der dels er helt bestemte bindinger på, hvad han kan 'se', hvilke følelser det vækker og hvordan og i hvilket sprog de beskrives. Dels ved at hans

vandringer samtidigt er et led i en betydningstransformation – en diskursiv mutation – idet der 'rykkes lidt rundt' på de diskursive elementer og han kombinerer elementer fra forskellige diskursive formationer på nye måder. Det, han siger, er derfor på en og samme gang nyt og allerede sagt.

Hans eget eksplicitte formål er at vise, at det danske landskab rummer potentiale for stemninger og storladne indtryk efter den internationale 'sublime' målestok, men 'bag om ryggen' på ham selv skaber han samtidig forudsætningen for, at andre efter ham kan genkende det særligt danske og erkende sig selv som nationale subjekter i de stærke følelser, landskabsoplevelsen vækker. Molbechs vandringer må derfor ses som et led i den subjektiveringsproces og udvikling af de selvteknikker, der formede nationale subjekter.

Det nationale landskab blev i det danske tilfælde den nye instans, der 'kaldte' på subjektiviteten. I opfattelsen af landskab, historie og folk som en organisk enhed var det ikke længere nødvendigt med en kongemagt, der som 'politisk instans' kunne forklare samfundets afgrænsning²⁹. Når fædrelandskærligheden var blevet inderliggjort som en trang hos den enkelte i kraft af landskabet, og når de nationale subjekter på denne måde betragtede sig selv som subjekter i kraft af enheden af folk og landskab, kunne de i forlængelse af denne logik kræve, at de som 'folket' skulle være den egentlige suveræne instans. De krav om demokrati og folkestyre, der i Danmark og mange andre steder voksede hen mod midten af 1800-tallet, kan på denne måde ses som et af resultaterne af en subjektiveringsproces og et nyt governmentalt rationale baseret på borgernes selvledelse, der bl.a. var muliggjort af 1700-tallets landboreformer og tale om følelser og fædrelandskærlighed. Men samtidig var de senere politiske krav bestemt ikke en intention hos de individer, hvis konkrete handlinger og tale skabte de historiske forudsætninger³⁰. Diskursen omkring følelser, selvtæknikker og med dem det nye governmentale rationale, der hang sammen, blev således transformeret omkring 1800. Ikke som resultat af overordnede intentioner, men som led i den almindelige kulturhistoriske udvikling i de nordeuropæiske lande.

Afslutning

Den diskurs og de praksisformer omkring følelser, moralitet og fædrelandskærlighed, som jeg i det ovenstående har forsøgt at belyse som led i en subjektiveringsproces, skal således ikke opfattes som et resultat af enkelte individers eller magthaveres intentioner, i den forstand at målet hele tiden var

at skabe nationale subjekter, og at følelseskulten og den patriotiske fædrelandskærlighed kun var en strategisk omvej. Tværtimod har formålet med denne artikel været at vise, hvordan elementer i forskellige diskursive formationer og selvtæknikker forudsatte hinanden og samtidig etablerede muligheden for nye kombinationer, og dermed for transformationer og nye diskursive formationer, positioner, selvtæknikker, praksisformer og dermed for nye typer af subjektivitet bag om ryggen på de implicerede individer.

Udviklingen af talen og teknikkerne omkring følelser som forudsætning for en moralsk selvbevidsthed hænger således sammen med et nyt ledelsesrationale, hvor befolkningen skulle kunne lede sig selv. Her blev objektiveringen af følelser, den nøje beskrivelse og dermed bestemmelse af 'følelsernes sprog', en central forudsætning for at konkrete individer kunne 'genkende' og udtrykke sådanne følelser, og dermed, sammen med fortællinger om mennesket som subjekt for følelser, forudsætning for en subjektiveringsproces, hvor individer genkendte sig selv som selvbestemte og selvansvarlige subjekter og fædrelandskærlige borgere i en bestemt udgave. Stærke sansoplevelser i naturen eller kropslig disciplinering i gymnastik og kollektive ritualer blev i den forstand teknikker til selvets erkendelse, og især den første blev afgørende for transformationen fra patriotismens moralske til nationalismens kulturelle logik.

Følelser blev således centrale i vesteuropæisk tænkning ved deres centrale rolle i den proces, hvor individer bliver *subjekter*, der på en gang er frie og underkastede, og fordi følelser akkurat italesattes som den instans, hvor selvet kom til udtryk, og hvorigennem erkendelsen af selvet kunne ske. Følelser var og er derfor netop den

instans, der naturliggør de konkrete individers subjektstatus, idet diskursen omkring følelser italesætter individet som altid-alle-rede-værende subjekt og dermed rummer betingelserne for, at subjektivering kan 'føles' som et 'indre anliggende'.

De selvteknikker, der udvikles i tiden omkring den franske revolution omkring selvforbedring, er således medvirkende til udviklingen af vore dages naturliggjorte forståelse af følelser som et indre forhold og det sande selvs hjemsted. Og den historiske og diskursive sammenkædning af selvbevidsthed og følelser kan derfor samtidig betragtes som en af forudsætningerne for, at netop følelser kommer i fokus, når man i konstruktivisme-kritikken leder efter en universel subjektivitets 'hjemsted'. Hermed håber jeg at have bidraget med et moment af en genealogi over følelsernes vej til universel status.

Noter

1. En stor tak til lektor Søren Christensen (Afdeling for arkæologi og etnologi, Københavns Universitet) og cand.mag. Jens Damsholt for kritiske og konstruktive kommentarer til tidligere udgaver af denne artikel.
2. Og romantikkens kritik af oplysningstiden.
3. Og var selvfølgelig en modsætningsfyldt størrelse med store geografiske, sociale og tidsmæssige variationer. Alligevel er der nogle fællesstræk som jeg på denne begrænsede plads vil koncentrere mig om.
4. Især hos Rousseau (Schmidt 1987:57).
5. Fiktioner leverede arketyperne: 'Virtue in distress' reddes i ægteskabets sikre havn af den godhjertede mand (der evt. er forbedret af mødet med hendes uangribelige dyd) eller hun udfries af sine trængsler ved døden. 'The man of feeling' rejser rundt og gribes i kraft af sin følsomhed af verdens elendighed, græder og søger mer eller mindre succesfuldt at hjælpe, hvor han kan med godgørehed, eller han dør (evt. for egen hånd) af ulykkelig kærlighed. S. Richardsons *Pamela: or Virtue Rewarded* (1740), J.J. Rousseaus *Julie ou la Nouvelle Héloïse* (1761) og J.W. von Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774) er klassikere i denne genre.
6. Her parafraseres Rousseaus ideal af en ung mand

'opdraget i en beskeden men lykkelig familie' i *Emile* (Rousseau 1762/1997:137).

7. Fx i *'Die Leiden des jungen Werthers'* (Goethe 1774), hvor et klimaks indtræder, da Werthers oplæsning hensætter ham selv og den elskede Lotte i 'frygtelig bevægelse' og fælles tårer.
8. Indenfor teorierne om det sublime er der store variationer bl.a. i spørgsmålet om hvorvidt det sublime fandtes i naturen eller i selvet (Mortensen 1993).
9. Etnologen Orvar Löfgren har argumenteret for en tæt forbindelse mellem 'motion and emotion' i landskabsoplevelsens historie, at metafysik og mikrofysik konstituerer hinanden, hvorfor analysen af den konkrete kropslige praksis er nødvendig i forståelsen af diskursen (Löfgren 1999).
10. Nervesystemet blev sammenlignet med et 'instrument', der hos det enkelte menneske kunne være mere eller mindre fintmærkende (et spørgsmål om nervernes elasticitet) (Barker-Benfield 1992).
11. Den begyndende komplementære opfattelse af kønnene er behandlet bl.a. af Thomas Laquer (1990). Den kommer klart frem i Rousseaus *Emile* (1762) i sidste del hvor Emile's kommende partner Sophie indføres.
12. Fra side 29 i J. L. Ewalds tidstypiske opdragelsesbog *Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, Moder og Huusmoder. Haandbog for voxne Døtre, Hustruer og Modre* (1805).
13. Mary Wollstonecraft mente fx at det franske samfund var undermineret af mænd der var for feminine og sentimentale (Johnson 1995). Jane Austens berømte *Sense and Sensibility* (1811) rummer elementer af denne kritik og 'restoration' af manden, idet den tager afstand fra mænd, der lader følelserne løbe af med dem (Willoughby). I stedet sikres de to søstre Elinor og Marianne, der hver især repræsenterer 'sense' eller 'sensibility' i overdrevet grad, i ægteskab med fornuftige mænd og i afklaret balance mellem fornuft og følelse.
14. Jeg bruger diskurs-begrebet i forlængelse af Foucaults analyser (fx 1969/72), der viser hvordan vi ikke frit vælger vores udsagn og udsagnsform. Enhver diskursiv formation har en afgrænset videns horisont, der strukturerer og regulerer, hvad der overhovedet kan tænkes og siges. 'Diskurs' bliver i analysen prædikat dels for strukturen i den mulige tale, en begrebsstruktur og begrænsede tænkemåder, dels for de former for målrettet praksis, der udføres i denne logik og giver mening til den og samtidig ved deres partikulære praksis er med til at transformere den diskursive formation.
15. Foucault spiller på den dobbelte mening af verbet *conduire*: at lede eller føre men også *se conduire* at beherske sig eller opføre sig ordentligt (jf. translator's note Foucault 1983:221).
16. Artiklens analyser drejer sig udelukkende om

- ændringerne i kongeriget Danmark, skønt det på dette tidspunkt indgik i det 'multinationale' dobbeltmonarki Danmark-Norge. Helstaten var bundet sammen af den danske konge, der samtidig herskede over Island og Færøerne, ligesom han hævdede sin ret til Grønland og var hertug af Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken og greve af Oldenburg-Delmenhorst.
17. Omlægningen var gradvis men *Forordningen om stavnsbåndets løsning* i 1788, kan ses som det afgørende kvalitative skift, idet udskrivningen flyttedes fra 'jorden' dvs. fra godsejernes regi til mandtallet og i princippet uafhængige lægds-mænd og sessioner.
 18. I den taktiske litteratur og i den amerikanske uafhængighedskrig (1775-83) var den gode patriot, der med lyst og villighed og kæmpede for fædrelandets overlevelse, virkeliggørelsen af dette ideal. De nye taktiske erfaringer og idealer implementeredes for alvor med de franske revolutionære massehære. For en grundigere diskussion af sammenhængen mellem patriotisk diskurs og militære reformer se Damsholt 2000a.
 19. Patriotisk var tidens egen betegnelse for idealsamfundet. Forbilledet blev ligesom betegnelsen (*patria* = fædreland) hentet fra antikkens (romerske) republikker.
 20. Under stavnsbåndet måtte unge mænd af den danske del af bondestanden (af hensyn til den militære godsorganiserede udskrivning) ikke uden særlig tilladelse bosætte sig uden for det gods, hvor de var født. I Norge var udskrivningen anderledes organiseret og dette spillede en stor rolle i den danske debat. For en nærmere analyse af dette se Damsholt 2000a kapitel 5.
 21. Kongen blev, fortolket som en 'landsfader' for flere nationer i samme fædreland, den instans der forklarede det patriotiske samfunds afgrænsning udadtil som et spørgsmål om dynastiske arveregler, idet den patriotiske idé principielt var kosmopolitisk.
 22. Helt i tråd med de filantropiske opdragelsestanker om kroppen som et middel i den sjælelige forædling (Kayser Nielsen 1993).
 23. Se videre for en sådan argumentation i Damsholt 2000a og 2001.
 24. 'Le baiser de Lamourette' er en sådan berømt scene, hvor Lamourette, deputeret i Nationalforsamlingen, rejser sig under en bitter strid mellem partierne og foreslår broderkærlighed som løsningen. Alle omfavner hinanden, kysser og sværger broderskab (Darnton 1990).
 25. Metaforen er hentet fra Foucaults analyser af disciplineringen, hvor straffens genstand skifter fra krop til sjæl via overvågning i de moderne fængselsbyggerier. Følelsen af den stadige overvågning installerer samvittigheden og dermed selvfættelsen, og sjælen bliver dermed 'krop-pens fængsel' (Foucault 1975/1977).
 26. Hjemve er i øvrigt også titlen på et digt af St.St.Blicher fra 1814, hvoraf den afsluttende del i Danmark er kendt som sangen *Kær est du, Fødeland*. Digtets pointe er at ethvert landskab kan vække varme følelser, hvis det "har skuet barnets første glæder".
 27. Fra sangen *Underlige Aftenlufte*. Herthas lunde er i samtidens forståelse en reference til Sjælland. Her citeret efter *Folkehøjskolens sangbog*, syttende udgave 1989.
 28. For en nærmere analyse af Molbechs ungdomsvandringer se Damsholt 1999.
 29. Den patriotiske grundtanke var i sig selv kosmopolitisk og måtte kombineres med andre rationaler for at kunne forklare samfundets afgrænsning fx enevældig kongemagt, der i kraft af dynastiske arveregler bandt flere nationer sammen i et politisk fællesskab indenfor et afgrænset territorie.
 30. Den kulturelle nationalisme er ikke en nødvendig betingelse for kravet om demokrati, de vesteuropæiske stater forbundne men dog forskellige historie viser netop at elementerne patriotisme, kulturel nationalisme og politisk indretning kan kombineres og udformes på mange måder.

Litteratur

- Althusser, Louis 1983 : *Ideologi og ideologiske statsapparater*. Ålborg.
- Abu-Lughod, Lila og Lutz, Catherine A. (red.) 1990: *Language and the politics of emotion*. Cambridge.
- Barker-Benfield, G.J.1992: *The Culture of Sensibility. Sex and society in Eighteenth-century Britain*. Chicago.
- Bredsdorff, Thomas 2003: *Den brogede ophysning. Om følelsernes fornuft og fornuftens følelse i 1700-tallets nordiske litteratur*. København.
- Butler, Judith 1993: *Bodies that matter. On the discursive limits of 'sex'*. New York.
- Damsholt, Tine 1999: En national turist i det patriotiske landskab. *Fortid og Nutid nr.1* 1999.
- Damsholt, Tine 2000a: *Fædrelands-kærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i det sene 1700-tal*. Museum Tusculanums Forlag.
- Damsholt, Tine 2000b: Being moved.

- Ethnologia Scandinavica, A Journal for Nordic Ethnology. vol. 29*
- Damsholt, Tine 2001a: Jeg ser de bøgelyse øer – og dette folk er vort. Om emotionalisering, subjektivering og danske sange. *Danskhed. Tidsskriftet antropologi nr. 42*.
- Damsholt, Tine 2001b: Borgerånd og kropslighed. Om militær træning og udvikling af en borgerlig selvbevidsthed. *Idret, krop og demokrati* (red.: O. Korsgaard, B. Vestergaard Madsen og N. Kayser Nielsen). Gads forlag.
- Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger. København 1788-89.*
- Darnton, Robert 1984: Readers respond to Rousseau: The fabrication of romantic sensitivity. I: *The Great Cat Massacre and other episodes in French Cultural History*. New York.
- Darnton, Robert 1990: *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*. New York.
- Engelstoft, Laurits: *Om den Indflydelse Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til fædrelandet. Et Statspædagogisk Forsøg*. København 1802.
- Ewald, Johan Ludvig: *Den Kunst at blive en god Pige, Hustru, moder og Huusmoder. Haandbog for voxne Døttre, Hustruer og Mødre. Oversat af K.L. Rahbek*. København 1805.
- Folkehøjskolens sangbog. Syttende udgave*. Odense 1989.
- Foucault, Michel 1969/1972: *L'Archéologie du Savoir/ The archaeology of Knowledge*. Paris/London
- Foucault, Michel 1971/1983: *Nietzsche, la genealogie, l'histoire*. Paris / *Nietzsche – genealogien, historien*. I: S. Gosvig Olesen (ed.): *Epistemologi*. København.
- Foucault, Michel 1975/1977: *Surveiller et Punir/ Overvågning og straf. Det moderne fængsels historie*. Paris/København.
- Foucault, Michel 1983: The Subject and Power. In: Dreyfus and Rabinow (eds.): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. Second Edition*. Chicago.
- Foucault, Michel 1988: *Technologies of the Self*. In: Martin, Gutman and Hutton (Eds.): *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*. Massachusett: The University of Massachusetts Press.
- Foucault, Michel 1995: At skrive sig selv. In: Brügger, Eliassen og Kristensen (eds.): *Foucaults masker*. Århus.
- Gordon, Collin 1991: Governmental rationality: an introduction. I: Burchell, Gordon og Miller (red.) *The Foucault effect: studies in governmentality*. Chicago
- Heede, Dag: *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*. København 1992
- Hunt, Lynn 1997: Kommentar til Reddy 1997. *Current Anthropology*. Vol. 38, nr. 3, June 1997.
- Johnson, Claudia L. 1995: *Equivocal Beings. Politic, Gender, and Sentimentality in the 1790s Wollstonecraft, Radcliffe, Burney, Austen*. Chicago.
- Kayser Nielsen, Niels 1993: *Krop og ophysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. Odense.
- Klitgaard Povlsen, Karen 1998: Attituden som æstetisk opdragelse. Ida og Friederike Brun i årene 1795-1816. I: Scott Sørensen (red.) 1998: *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850*. Odense.
- Laqueur, Thomas 1990: *Making sex. Body and gender from the greeks to freud*. USA.
- Löfgren, Orvar 1999: Motion and emotion. The microphysics and metaphysics of landscape experiences in tourism. In:

- Hornborg (ed.): *Negotiating Nature*. Lund. (i trykken).
- Mai, Anne-Marie 1994: Efterskrift In: *Moralske fortællinger 1761-1805*. Danske klassikere. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København.
- Malling, Ove: *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere, samlede ved Ove Malling*. København 1777.
- Molbech, Christian 1815: Fragmenter af en Dagbog skreven paa en reise i Danmark. Ungdomsvandringer i mit Fødeland 2.del.
- Moore, Sally F. og Barbara Myerhoff 1977: *Secular Ritual*. Amsterdam
- Mortensen, Kalus P. 1993: *Himmelstormerne. En linje i dansk naturdigtning*. København.
- Nyrop-Christensen, Henrik: 1970. Mindehøjtideligheder fra Frederik VI's tid. Omkring H.C. Knudsens heroiske Tableauer. *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*. Nr. 274.
- Schama, Simon 1989: *Citizens: a cronicle of the French Revolution*. London.
- Schiller, F. 1795-96/ 1970: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen/Menneskets æstetiske opdragelse*. Ved Per Øhrgaard. København.
- Schmidt, Lars-Henrik 1987: *Den sociale excorsisme. Konstruktionen af det sociale hos Rousseau og Nietzsche*. Århus.
- Scott Sørensen, Anne 1998: Salonens og skønåndens kulturanalytik. I: Scott Sørensen (red.) 1998: *Nordisk salonkultur. Et studie i nordiske skønånder og salommiljøer 1780-1850*. Odense.
- Reddy, W.M. et al. 1997: Against Constructionism: The Historical Ethnography of Emotions. With CA comment. *Current Anthropology*. Vol. 38, nr.3, June 1997.
- Rothe, Tyge 1759: *Tanker om Kierlighed til Fædernelandet*. København.
- Rousseau, J.-J. 1762/1997: *Emile ou de l'Education/ Emile eller om opdragelsen*. Paris/København.
- Taylor, Charles 1989: *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*. Harvard U.P.
- Todd, Janet 1986: *Sensibility. An Introduction*. London
- Vincent-Buffault, Anne 1991: *The History of tears. Sensibility and Sentimentality in France*. London.